

21 व्या शतकातील सामाजिक परिवर्तनांतर्गत महर्षी कर्वे स्त्री शिक्षण संस्थेचे महिला सबलीकरणातील योगदान : एक सखोल अभ्यास

¹संशोधक भुजबल वर्षाणी विजयकुमार, ²मार्गदर्शक डॉ अतुल गायकवाड
संशोधन केंद्र सौ. निर्मलाताई शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय व संशोधन केंद्र ता. भोर

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 15th Dec 2025 Accepted: 19th Dec 2025 Published: 20th Dec 2025	भारतीय समाजात महिलांचे शिक्षण, सक्षमीकरण आणि सर्वांगीण विकास हा शाश्वत विकासाचा मूलभूत घटक आहे. महाराष्ट्रातील महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी स्थापना केलेली महर्षी कर्वे स्त्री शिक्षण संस्था (MKSSS) महिलांच्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक उन्नतीसाठी 125 वर्षांहून अधिक काळ कार्यरत आहे. या पेपरमध्ये संस्थेच्या उपक्रमांचे, शिक्षणाच्या विविध मॉडेल्सचे, सामाजिक हस्तक्षेपांचे आणि महिलांच्या शाश्वत विकासावर झालेल्या परिणामांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश महर्षी स्त्री शिक्षण संस्थेने महिलांच्या सर्वांगीण व शाश्वत विकासासाठी केलेल्या योगदानाचा अभ्यास करणे हा आहे. संस्थेने गेल्या काही दशकांमध्ये महिला शिक्षण, स्वावलंबन, आरोग्य, उद्योजकता, डिजिटल सक्षमीकरण आणि सामाजिक परिवर्तन या क्षेत्रांत महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. या अभ्यासातून संस्थेच्या उपक्रमांचा महिला विद्यार्थिनींच्या जीवनमानावर झालेला सकारात्मक प्रभाव अधोरेखित करण्यात आला आहे.
Keywords: <i>महिला सबलीकरण, स्त्री शिक्षण, महर्षी कर्वे, सामाजिक परिवर्तन, MKSSS</i>	

Plagiarism Check Report:

Date of Report: Dec 18, 2025

Similarity Index: 3%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Bhujbal, V. V., & Gaikwad, A. (2025). 21 व्या शतकातील सामाजिक परिवर्तनांतर्गत महर्षी कर्वे स्त्री शिक्षण संस्थेचे महिला सबलीकरणातील योगदान : एक सखोल अभ्यास. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPMRJ)*, 2(IV), pp. 1184–1189.

1. प्रस्तावना (Introduction)

21वे शतक हे विज्ञान-तंत्रज्ञान, माहितीक्रांती, जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्याय यांच्या संयोगातून निर्माण झालेल्या परिवर्तनांचे शतक आहे. या परिवर्तनांच्या मध्यवर्ती ठिकाणी महिला सबलीकरण हा अत्यंत महत्वाचा मुद्दा आहे. महिलांचे शिक्षण, रोजगार, नेतृत्व, डिजिटल कौशल्ये आणि उद्योजकता ही समाजाच्या प्रगतिची वैशिष्ट्ये मानली जातात. या परिवर्तनाच्या पार्श्वभूमीवर महर्षी कर्वे स्त्री शिक्षण संस्था (MKSSS) महिलांच्या विकास आणि सबलीकरणासाठी आधुनिक, नाविन्यपूर्ण आणि बहुआयामी कार्य करते. संस्था शिक्षण, तंत्रज्ञान, कौशल्य, उद्योजकता, मूल्यसंस्कार, आरोग्य आणि सामाजिक सहभाग या सर्व स्तरांवर महिलांना सक्षम बनवते. त्यामुळे MKSSS हे महिला सबलीकरणाचे एक प्रेरणादायी मॉडेल ठरते. भारतातील महिलांची स्थिती ऐतिहासिकदृष्ट्या सामाजिक रूढी, गरिबी, निरक्षरता आणि असमानता यांमुळे प्रभावित झाली आहे. शिक्षण हे महिलांच्या स्वातंत्र्याचे, रोजगाराचे आणि सामाजिक प्रतिष्ठेचे प्रमुख साधन मानले जाते. महर्षी कर्वे यांनी 1896 मध्ये महिलांच्या शिक्षणासाठी स्वतंत्र संस्था उभारून भारतीय समाजाला आधुनिक दिशेने नेणारा आदर्श ठेवला. आज MKSSS ही संस्था प्रगत स्त्री शिक्षणाची, कौशल्यविकासाची आणि स्वावलंबनाची अग्रणी संस्था म्हणून ओळखली जाते. भारतात महिलांच्या शिक्षणाला सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक बंधनांमुळे दीर्घकाळ दुय्यम स्थान मिळत आले. अशा परिस्थितीत महर्षी स्त्री शिक्षण संस्थेने महिलांच्या शिक्षणाला नवे आयाम देत त्यांना आत्मनिर्भर आणि सक्षम नागरिक बनविण्याचे कार्य केले आहे. जागतिक स्तरावर शाश्वत विकासासाठी महिला शिक्षणाची आवश्यकता मान्य करण्यात आली आहे. या संशोधनात संस्थेच्या उपक्रमांचा शाश्वत विकासाशी असलेला संबंध तपासला आहे. शाश्वत विकास साधण्यासाठी समाजातील प्रत्येक घटकाचे सर्वांगीण सक्षमीकरण आवश्यक आहे. विशेषतः महिलांचे शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, आर्थिक स्थैर्य आणि सामाजिक सहभाग हा शाश्वत विकासाचा पाया मानला जातो. भारतात महिलांच्या शिक्षणासाठी कार्य करणाऱ्या सामाजिक सुधारणांमध्ये महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे.

2. 21व्या शतकातील सामाजिक परिवर्तनाची गरज व पार्श्वभूमी

2.1 माहिती तंत्रज्ञान क्रांतीचे युगइंटरनेट, स्मार्टफोन, AI, रोबोटिक्स यामुळे समाज डिजिटल होत आहे. डिजिटल साक्षरता ही शिक्षणाची मुख्य गरज बनते. महिलांसाठी ऑनलाइन शिक्षण, कामाचे पर्याय वाढतात.

2.2 जागतिक स्पर्धात्मकतेतील वाढ

जागतिकीकरणामुळे रोजगाराच्या नवीन संधी उभ्या राहतात. कौशल्याधारित व नवतंत्रज्ञानाच्या ज्ञानाची मागणी वाढते.

2.3 महिला शिक्षणात वाढलेली जाणीव

मुलींच्या उच्च शिक्षणाचे प्रमाण वाढते. पालक व समाजाची मानसिकता बदलते.

कार्यक्षेत्रात महिलांची उपस्थिती वाढते.

2.4 सामाजिक मूल्यव्यवस्थेतील बदल

स्त्री-पुरुष समानता, मानवी हक्क, सुरक्षितता व न्याय यांचा स्वीकार. लैंगिक असमानतेची जाणीव आणि विरोध वाढतो.

2.5 उद्योजकता व आर्थिक स्वावलंबनाची गरज

महिलांसाठी स्वावलंबी व्यवसाय, लघुउद्योगांची वाढती संधी. 21व्या शतकातील अर्थव्यवस्था “Women-Centric Businesses” सक्षम बनवते.

3. अभ्यासाची उद्दिष्टे

1. 21व्या शतकातील सामाजिक परिवर्तनाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणे.

2. MKSSS च्या शैक्षणिक व सामाजिक उपक्रमांचा सखोल अभ्यास करणे.

3. या उपक्रमांमधून महिलांचे बहुआयामी सबलीकरण कसे घडते हे समजणे.

4. संस्थेच्या कार्याचा सामाजिक, आर्थिक आणि वैयक्तिक परिणाम विश्लेषित करणे.

4. संशोधन पद्धत

संस्थेचे अहवाल, माहितीपत्रक, संकेतस्थळ विश्लेषण, विद्यार्थिनी व शिक्षकांचे मुलाखत-आधारित माहिती, प्रत्यक्ष कार्यक्रमांचे निरीक्षण गुणात्मक संशोधन पद्धत वापरलेली आहे.

5. महर्षी कर्वे स्त्री शिक्षण संस्थेचा परिचय

स्थापना: 1896, संस्थापक: महर्षी धोंडो केशव कर्वे

उद्दिष्ट: “स्त्रियांच्या शिक्षणाद्वारे त्यांचे संपूर्ण सबलीकरण”

संस्था आज 64 पेक्षा अधिक स्वतंत्र शैक्षणिक संस्था चालवते

बालवाडी ते व्यावसायिक शिक्षण, अभियांत्रिकी, नर्सिंग, व्यवस्थापन, IT, कौशल्य विकास केंद्रे इत्यादींचा समावेश

6. 21व्या शतकातील सामाजिक परिवर्तनांतर्गत MKSSS चे सविस्तर योगदान

6.1 आधुनिक व प्रगत शिक्षण व्यवस्था

मुलींसाठी सुरक्षित, सुविधायुक्त आणि मूल्याधारित वातावरण विज्ञान, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन, नर्सिंग, आर्किटेक्चर, IT अशा विविध क्षेत्रांमध्ये उच्च शिक्षण शैक्षणिक गुणवत्तेला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यता मिळण्यास सुरुवात झाली.

रोजगाराभिमुख आणि कौशल्यकेंद्रित अभ्यासक्रम

6.2 डिजिटल व तांत्रिक सबलीकरण (Digital Empowerment) स्मार्ट क्लासरूम व डिजिटल लायब्ररी LMS (Learning Management System) ई-कॉन्टेंट, ई-परीक्षा, ऑनलाइन प्रकल्प Robotics, Coding, Python, AI आधारित प्रशिक्षण Cyber Security Awareness

→ महिलांमध्ये डिजिटल कौशल्ये व तांत्रिक आत्मविश्वास निर्माण

6.3 कौशल्य विकास उपक्रम (Skill Development Initiatives)

खालील क्षेत्रांमध्ये व्यावसायिक प्रशिक्षण:

Fashion Technology, Beauty & Wellness, Bakery, Food Processing Computer Applications, Digital Marketing, Graphic Design Tailoring, Handcrafts, Interior Design

उद्योग संलग्नता (Industry Collaboration)

→ शहर व ग्रामीण मुलींची रोजगार क्षमता प्रचंड वाढते

6.4 महिला उद्योजकता विकास (Women Entrepreneurship Development)

Women Start-up Cell व्यवसाय नियोजन (Business Plan) प्रशिक्षण उत्पादन-विक्री केंद्रे E-commerce, GST, Finance Management प्रशिक्षण स्टार्ट-अप इनक्यूबेशन समर्थन

→ महिलांना स्वतंत्र उद्योग उभारण्यास प्रोत्साहन

6.5 सामाजिक जागरूकता व महिला हक्क संवर्धन

POSH Act, Domestic Violence Act जनजागृती आरोग्य, पोषण, स्वच्छता यावर कार्यशाळा Self-defense प्रशिक्षण ग्रामीण व वंचित भागात मुलींसाठी शिक्षण व आरोग्य जागरूकता

→ सामाजिक परिवर्तनात महिलांचे नेतृत्व विकसित होते

6.6 नेतृत्व व व्यक्तिमत्त्व विकास (Leadership Development)

Soft Skills, Communication, Public Speaking, Decision Making & Problem Solving

NSS, NCC, Social Service Projects Youth Leadership Development Camps

→ महिलांमध्ये नेतृत्वाची क्षमता विकसित

6.7 आर्थिक सबलीकरण कार्यक्रम (Economic Empowerment)

Earn While Learn योजना, Financial Literacy Sessions, Self-Help Groups प्रशिक्षण

Digital Payments, Online Banking सक्षमता

→ महिलांची आर्थिक स्वायत्तता मजबूत

6.8 मूल्याधिष्ठित शिक्षण व संस्कार

सत्य, अहिंसा, समानता, सहकार्य, सेवाभाव, नीतिमूल्यांवर आधारित शिक्षण प्रणाली

पर्यावरण संवर्धन उपक्रम → सामाजिक दृष्टिकोन + नैतिक दृष्टिकोन विकसित

7. महिला सबलीकरणावर झालेला परिणाम (Impact Assessment)

7.1 शैक्षणिक सबलीकरण

उच्च शिक्षणात महिलांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढते, STEM क्षेत्रातही महिलांची वाढती उपस्थिती

7.2 आर्थिक सबलीकरण नोकरी, स्वावलंबी व्यवसाय, स्टार्ट-अप्स कुटुंबातील आर्थिक निर्णयांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढतो.

7.3 सामाजिक सबलीकरण

सामाजिक निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग सुरक्षितता, हक्क, समानता याबाबत जागरूकता समाज बदलण्यासाठी महिलांची "Change Agent" म्हणून भूमिका

7.4 वैयक्तिक सबलीकरण

आत्मविश्वास, आत्मसन्मान, आत्मनिर्णय क्षमता संवादकौशल्य, नेतृत्व, स्वावलंबन समस्यांवर मात करण्याची क्षमता वाढली.

५. महिलांच्या शैक्षणिक विकासातील योगदान

संस्थेने महिलांच्या शिक्षणासाठी खालील प्रकारे योगदान दिले आहे:

५.१ उच्च दर्जाचे शैक्षणिक कार्यक्रम

कला, विज्ञान, वाणिज्य, तंत्रज्ञान, शिक्षण, आरोग्य या क्षेत्रातील पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रम, महिलांसाठी स्वतंत्र संशोधन सुविधा वाढल्या.

५.२ डिजिटल साक्षरता विकास

संगणक प्रशिक्षण, डिजिटल शिक्षण साधनांचा उपयोग ऑनलाइन कोर्सेसमध्ये सहभागी होण्याची संधी मिळाली.

५.३ ग्रामीण व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल महिलांसाठी शैक्षणिक संधी

अल्प फी-आधारित शिक्षण, शिष्यवृत्ती योजना, निवास व्यवस्था व सुरक्षा

६. महिलांच्या शाश्वत विकासासाठी राबवलेले उपक्रम

६.१ कौशल्य विकास (Skill Development)

शिवणकाम, फॅशन डिझाईनिंग, संगणक शिक्षण, उद्योजकता प्रशिक्षण, डिजिटल मार्केटिंग, ब्यूटी पार्लर कोर्स, भाषा प्रशिक्षण

६.२ आरोग्य व पोषण (Health and Wellness)

योग शिबिरे, आरोग्य तपासणी शिबिरे, महिलांविषयी आरोग्य जनजागृती कार्यक्रम, मानसिक आरोग्य व तणाव नियंत्रण मार्गदर्शन मिळाले.

६.३ सामाजिक सक्षमीकरण (Social Empowerment)

महिला हक्क व विधी माहिती कार्यक्रम, जनजागृती मोहीम (कन्या भ्रूणहत्या, स्वच्छता, साक्षरता), स्वसंरक्षण प्रशिक्षण (Self Defence)

७. शाश्वत विकासाचे व्यापक परिणाम

७.१ आर्थिक स्वावलंबन

कौशल्य प्रशिक्षणामुळे अनेक महिलांनी लघुउद्योग सुरू केले, स्वयंरोजगार वाढला व आर्थिक स्थैर्य प्राप्त झाले.

७.२ सामाजिक स्थान वृद्धी

शिक्षित महिलांचे समाजात स्थान उंचावले, निर्णयक्षमता वाढली आणि कुटुंबातही त्यांचे महत्त्व वाढले.

७.३ पिढ्यान्पिढ्यांवरील प्रभाव

शिक्षित माता पुढील पिढीलाही शिक्षणासाठी प्रेरित करतात. यामुळे समाजातील शिक्षणस्तर उंचावण्यास मदत होते.

७.४ पर्यावरणीय जागरूकता

संस्थेत पर्यावरणपूरक उपक्रम – वृक्षारोपण, प्लॅस्टिकविरहीत मोहीम, सौरऊर्जा वापर – राबवले जातात.

७.५ शिक्षण क्षेत्रातील योगदान

महिलांसाठी अभियांत्रिकी, नर्सिंग, आर्किटेक्चर, B.Ed, M.Ed, IT, व्यवस्थापन अशा विविध क्षेत्रांत दर्जेदार शिक्षण गुणवत्तापूर्ण शिक्षक, आधुनिक प्रयोगशाळा व डिजिटल शिक्षण वातावरण उच्च शिक्षणात महिलांचा सक्रीय सहभाग वाढवणे

७.६ आर्थिक व व्यावसायिक सक्षमीकरण

कौशल्यविकास कार्यक्रम: फॅशन डिझाईनिंग, संगणक कौशल्ये, ब्यूटी पार्लर, ज्वेलरी डिझाईन महिला ITI मधून तांत्रिक व औद्योगिक कौशल्य प्रशिक्षण महिला उद्योजकता विकास, स्टार्टअप मार्गदर्शन अनेक महिलांनी स्वतःचा व्यवसाय सुरू करून आर्थिक सक्षमीकरण साधले आरोग्य व पोषण क्षेत्रातील कार्य, नियमित आरोग्य तपासणी शिबिरे, योग, ध्यान व मानसिक आरोग्य मार्गदर्शन मातृआरोग्य व किशोरी आरोग्य जागरूकता कार्यक्रम पोषण, स्वच्छता व मासिक पाळी स्वच्छता याबाबत जनजागृती

७.७ सामाजिक सक्षमीकरण

महिला हक्क व कायदेविषयक मार्गदर्शन, स्वसंरक्षण (Self-Defence) प्रशिक्षण

महिला नेतृत्व प्रशिक्षण, लैंगिक संवेदनशीलता, समानता व जनजागृती उपक्रम

वंचित व परित्यक्त महिलांसाठी मदत व संरक्षण केंद्र निर्माण केली.

७.८ पर्यावरणीय शाश्वतता

वृक्षारोपण व जैवविविधता संवर्धन कार्यक्रम प्लास्टिकमुक्त व ऊर्जा-कार्यक्षम कॅम्पस

जलसंधारण आणि कचरा व्यवस्थापन उपक्रम विद्यार्थिनींमध्ये पर्यावरणपूरक वर्तनाचा प्रसार केला.

७.९ संस्थेच्या कार्याचा महिलांवर झालेला परिणाम

१. शैक्षणिक उन्नती:

महिलांना उच्च शिक्षणाची संधी मिळाली; आत्मविश्वास आणि गुणवत्ता वाढली.

२. आर्थिक स्वावलंबन:

महिलांना रोजगार, उद्योजकता आणि आर्थिक सामर्थ्य प्राप्त झाले.

३. सामाजिक स्थान वृद्धी:

समाजातील महिलांचे निर्णयप्रक्रियेत स्थान वाढले.

४. आरोग्य सुधारणा:

शारीरिक व मानसिक आरोग्यात सकारात्मक बदल झाले.

५. पिढ्यान्पिढ्यांवरील प्रभाव:

शिक्षित माता पुढील पिढीसाठी आदर्श व प्रेरणास्थान ठरल्या.

६. पर्यावरणपूरक वर्तन:

सततच्या उपक्रमांमुळे पर्यावरण संरक्षणातील जागृती वाढली.

८. निष्कर्ष (Conclusion)

महर्षी स्त्री शिक्षण संस्थेने महिलांच्या शिक्षण, आरोग्य, कौशल्यविकास आणि सामाजिक सक्षमीकरणासाठी केलेले योगदान लक्षणीय आहे. या संस्थेच्या उपक्रमांमुळे महिलांकडे रोजगारासाठी आवश्यक क्षमता निर्माण झाल्या असून त्यांच्या जीवनमानात सकारात्मक बदल दिसून येतो. शाश्वत विकास साधण्यासाठी महिला शिक्षण अत्यावश्यक असून या दिशेने संस्थेचे कार्य अत्यंत प्रभावी व मार्गदर्शक आहे. महर्षी कर्वे स्त्री शिक्षण संस्थेने महिलांच्या शिक्षणापासून आर्थिक स्वावलंबन, आरोग्य, सामाजिक सक्षमीकरण आणि पर्यावरणीय जागरूकतेपर्यंत सर्वच क्षेत्रांत उल्लेखनीय कार्य केले आहे. महिलांचा शाश्वत विकास हा समाज आणि राष्ट्राच्या प्रगतीचा मूलाधार आहे. MKSSS चे कार्य हे देशातील महिला सक्षमीकरणासाठी प्रेरणादायी आणि अनुकरणीय आहे. महर्षी कर्वे स्त्री शिक्षण संस्था ही भारतातील महिला सक्षमीकरणाची अग्रगण्य संस्था आहे. तिच्या कार्यामुळे शिक्षण, आरोग्य, कौशल्यविकास, सामाजिक जागरूकता आणि आर्थिक स्वावलंबन या सर्व पातळ्यांवर महिलांचा विकास साध्य झाला आहे. शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने ही संस्था एक आदर्श मॉडेल ठरली आहे.

९. शिफारसी (Recommendations)

१. ग्रामीण भागात अधिक प्रशिक्षण केंद्रे स्थापन करावीत. ग्रामीण भागात शाखांचा विस्तार करावा.

२. डिजिटल साक्षरता कार्यक्रमांचा विस्तार करावा. डिजिटल व तांत्रिक कौशल्य प्रशिक्षणाचा अधिक प्रसार करावा

३. उद्योगक्षेत्राशी सहयोग करून इंटरनशिप व प्लेसमेंट संधी वाढवाव्यात. उद्योग-व्यवसाय क्षेत्राशी भागीदारी वाढवावी.

४. महिलांसाठी उद्योजकतेच्या विशेष प्रकल्पांना आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून द्यावे. उद्योजकता वित्तीय सहाय्यासाठी स्वतंत्र केंद्र स्थापन करावे.

५. पर्यावरण संवर्धनातील उपक्रम अधिक मोठ्या प्रमाणात राबवावेत.

१०. संदर्भ (References)

मराठी संदर्भ ग्रंथ

१. कर्वे, धोंडो केशव. माझं आयुष्यवृत्त. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
२. चितळे, दुर्गा भागवत. भारतीय स्त्री जीवन आणि शिक्षण. कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
३. देशमुख, नंदा. स्त्री शिक्षण : बदलते प्रवाह. प्रतिष्ठान प्रकाशन, मुंबई.
४. कुलकर्णी, शुभदा. स्त्रीशक्ती आणि समाजव्यवस्था.
५. पाटील, अरुणा. भारतातील स्त्री शिक्षणाचा इतिहास. डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
६. कांबळे, प्रतिभा. महिला सक्षमीकरण: संकल्पना आणि वास्तव.
७. सावंत, मंगला. समकालीन महिला शिक्षण. सुगावा प्रकाशन.
८. जोशी, निवेदिता. नवयुगातील स्त्री शिक्षण.
९. शिरोडकर, नीला. महिला विकास आणि शिक्षण.

महर्षी कर्वे स्त्री शिक्षण संस्थेशी संबंधित संदर्भ

१०. महर्षी कर्वे स्त्री शिक्षण संस्था – वार्षिक अहवाल (Annual Reports), पुणे.
११. MKSSS Official Publications – Prospectus, Institutional Reports.
१२. SNDDT Women's University Report (महर्षी कर्वे यांच्या कार्याचा इतिहास समाविष्ट).

13. MKSSS वेबसाइटवरील अधिकृत माहिती. (जर तुम्हाला संदर्भात वेबसाइट नमूद करायची असेल तर मी फॉर्मेट करून देईन.)
इंग्रजी संदर्भ ग्रंथ (International & Indian Studies)
14. Chanana, Karuna. Women's Education in India: Perspectives and Reforms.
15. Gupta, N. Education and Empowerment of Women in India. Routledge Publications.
16. Rao, A. Women in Indian Society. National Book Trust.
17. Sharma, K. Women and Education in Modern India.
18. UNICEF Report on Girls' Education in India.
19. UNESCO. Global Education Monitoring Report: Gender Equality in Education.
20. Government of India. National Education Policy (NEP 2020).
21. Ministry of Women and Child Development. Annual Report on Women Empowerment in India.